

Владислава Гордић-Петковић
Филозофски факултет, Нови Сад

ЛУДИЛО И АЛТЕРНАТИВНА НАРАЦИЈА

Рад се бави мотивом лудила као критеријумом поузданости приповедача у делима Хенрија Џејмса и Саре Вотерс, где су елементи фантастичног и натприродног представљени као лакмус менталне нестабилности протагониста. Критичка читања Џејмсовог романа *Окретај заврћња* се од четрдесетих година прошлог века темеље на психоаналитичком методу који феномен натприродног преобраћа у симптом хистерије а главну јунакињу посматра као жртву неуротичних конфликта, потискивања сексуалних нагона и еротоманије која настаје као плод класног конфликта. Као што се у Џејмсовом роману из 1898. прича о духовима преплиће са параболом и алегоријом, пети роман британске књижевнице Саре Вотерс елемент натприродног представља у контексту класног преструктурирања енглеског друштва након Другог светског рата. У оба романа приповедачи потичу из ниже класе, и њихово тумачење необјашњивих појава условљено је односом према привилегованим друштвеним слојевима и господарима које служи.

Кључне речи: Приповедање, приповедач у првом лицу, лудило, натприродно

Окретај заврћња Хенрија Џејмса (*The Turn of the Screw*, 1898) спада у оне апартне и необичне приповедне експерименте који читаоцима остају у сећању по атмосфери неизвесности, неспокоја и недоречености – дакле, по загонеткама које се не дају одгонетнути више него по артикулисаним дометима и ефектима. Лик младе гувернанте суочене са тајнама и заверама својих послодаваца није ни по чему оригиналан или необичан: на заплету о односу господара и слугу у ком се мешају оданост, мржња и страх од непознатог почивају прозна дела од *Орканских висова* или *Џејн Ејр* до детективских прича Конана Дојла. У Џејмсовом роману чин приповедања изазива шок и недоумицу: остаје до краја нејасно да ли је главна јунакиња жртва сопствених неуротичних конфликта и да ли је њена искривљена перцепција проузроковала трагедију.

Џејмсови савременици читали су *Окретај заврћња* као готску причу која побуђује реакције страха, узбуђења и неспокоја, од овог жанра очекиване: главној јунакињи, младој гувернанти, тумачења настајала на темељу овакве рецепције приписивала су улогу

медијума, посредника између светова реалног и оностраног, света живих и света мртвих. Џејмс се интересовао за Фројдове случајеве (Луси Р, на пример), за ангажман свог брата Вилијама на пољу проучавања спиритистичких феномена и његов рад у оквиру Друштва за психичка истраживања, читао је о случајевима приказања духова. Стога су критичари попут Марте Банте склони да нас упозоре да *Окрећиај заврћња* ваља читати у духу времена које је било не само пермисивно према идеји натприродног, него и благонаклоно према егзактној анализи спиритистичких феномена. Но у тумачењима која су настајала после године 1924, кад је критичарка Една Кентон увела у оптицај идеју о „лудој гувернанти“, мотив духова полако губи на значају, своди се на елемент манифестног садржаја романа који указује на скривене конфликте и служи тек као почетна тачка анализе. Право значење *Окрећиаја заврћња* тражи се у дубинском слоју текста, у нерасветљеној психичкој историји главне јунакиње. Еминентни критичар Едмунд Вилсон осетио је потенцијал психоаналитичког тумачења; његов утицајни есеј из 1934. године (проширен и дорађен 1948.) зове се „Двојство Хенрија Џејмса“ („The Ambiguity of Henry James“). Потискивање сексуалног нагона код несигурне девојке скромног порекла – која је још и безнадежно заљубљена у послодавца ког је видела само једном у животу и вероватно никад више – резултирало је, по Вилсону, трансфером њених осећања на имагинарне непријатеље. Халуцинирање о претходним члановима послуге на имању Блај и уображење гувернанте да види духове слуге Питера Квинта и гувернанте госпођице Џесел за читаоца би морали бити крунски доказ психичке нестабилности младе жене, па можда и лудила. За разлику од сабласти које је прогоне, гувернанта нема лично име, а и њена биографија је прилично оскудна, што само додатно охрабрује тумаче да конструишу њен психолошки профил. Хистерична, компулзивна, садомазохиста – то су само неки од симптома приписани приповедачици од стране потоњих тумача, Томаса Кренфила и Роберта Кларка, а Џон Лиденберг види Џејмсову безимену јунакињу као препреку за пуни развој личности деце о којој брине, Мајлса и Флоре. Натприродни догађаји су у овим тумачењима само маска гувернантине хистерије, а од зла које отеловљују духови разорнији ефекат има гувернантин страх; њене слутње о уништењу, смрти и моралном посрнућу као да призивају трагедију.

Али тумачења која користе психоаналитичка оруђа да би јунакињи приписала деструктивност не могу да занемаре ни улогу госпође Гроус, кућепазитељке која младу гувернанту дочекује

на имању Блај, љубазно и снебивљиво је упознајући са новом околином, односима и породичним обичајима. Испод привидне мирноће, лојалности, скромности и срдчане предусретљивости крије се, по многим критичарима, манипулативна природа која вешто барата незнањем и неискуством новопридошле. Да ли сама кућепазитељка функционише као еманација злог духа који младу жртву одводи на странпутицу? Ако се *Окреџај завршња* чита као хришћанска алегорија о борби добра и зла, такво тумачење мора укључити и покушај да се Гроусова сагледа као дијаболична фигура искушења, као Сатанин изасланик који мами на непочинство. Убиство из нехата које је гувернанта починила уклапа се у слику првобитног греха; узрок тог пада у грех може се тражити у њеној несигурности и страху, поводљивости и потреби да послуша ауторитативну особу чије намере није кадра да ваљано процени.

Сличан проблем сукоба страха и ауторитета налазимо у недавно објављеном роману Саре Вотерс *Мали странцац* (*The Little Stranger*, 2009), узбудљивом сведочанству о старом здању које су поселе нечисте силе. Паралеле са *Окреџајем завршња* су бројне, али суптилне и на први поглед тешко разазнатљиве. Поређење ова два романа покреће и питање психолошке и моралне компетентности приповедача у првом лицу. У *Малом странцу* нас приповедачево упорно инсистирање да натприродне појаве рационално објасни наводе да посумњамо у његово ментално здравље; иако је Фарадеј лекар чији би професионални увид морао бити релевантан, управо је његов рационалистички став много више споран него искривљена перцепција осталих протагониста који се са духовима суочавају и од њих страдају под мистериозним околностима. Измењена перцепција и код Џејмса и код Вотерсове доводи до промена у доживљају света: у оба романа појављују се духови чије порекло није јасно дефинисано, и у оба случаја могу се са пуно права метафоризовати као сексуална или социјална претња. Међутим, ту уочавамо обрнуту паралелу која покреће нова питања: Џејмсова гувернанта једина је која духове види – главни јунак Саре Вотерс, доктор Фарадеј, једини је који духове *не види*. Као што се гувернанта бори да други јавно признају контакт са оностраним, лекар из *Малог странца* упорно заговара логичко објашњење фантастичних догађаја; та усамљеност двоје људи у борби за легитимизацију своје перцепције њихову нарацију претвара у алтернативу главном току романа. Обоје се боре за сопствену истину, а кад успеју да је наметну, она мења ток догађаја, па њихове алтернативне нарације

претвара у главни приповедни ток а њихово виђење догађаја у ауторизовану верзију локалне и породичне историје.

Код Џејмса је појава духа манифестација притајеног зла које дела испод чврстог оклопа викторијанских конвенција; код Вотерсове, дух је алегорија економског пропадања сеоског племства и метафорична казна за мешање класа. У оба случаја сензитивност за натприродно тумачи се као најавна лудила или његов симптом. Племићка породица Ерс из романа *Мали сџираниц* пропада економски и ментално: суочење са духом доводи до морбидног изоштравања перцепције, повишених емоција и измењених душевних стања које јунаци више не могу да контролишу нити да превазиђу, а резултат је ментално растројство и самоубиство. Приповедач у *Малом сџираницу* непрестано суочава своју реалистичку визуру и логичко тумачење необјашњивих звукова и призора са одбијањем очевидаца да трауматични доживљај објасне рационално.

Сетићемо се да Џејмс у *Окреишају завршиња* приповеда наоко једноставну причу која убрзано измиче логици протагониста и тумача. Младу гувернанту унајмљује привлачан и загонетан господин: њен је задатак да се брине о његовим нећацима, али тако да га ни под којим околностима и ни због чега не узнемирава. Гувернанта ће на имању Блај ускоро постати сведоком необјашњивих догађаја који се могу тумачити као исход халуцинације или пак као последица уплива натприродног: пред девојчиним очима појављују се духови њене претходнице, госпођице Џесел, и слуге Питера Квинта, двоје људи који су за живота били у страсној љубавној вези а обоје су се присно опходили са децом. Мотив блискости добија и патолошки призивок педофилије и хомоеротског искуства, али изостаје могућност да се морални ризик у контакту деце и слугу вербализује, а камоли аргументује. За гувернанту су две приказе од самог почетка оличење зла од ког жели да своје мале штићенике, Мајлса и Флору, одбрани, тим више што подозрева да они кришом од ње комуницирају са Квинтом и Џеселовом; духови које са стрепњом ишчекује, упијајући сваки детаљ њихових животних прича од госпође Гроус, постају пројекција јунака из готских романа које чита с једне и сексуалне жудње какву осећа према мистериозном послодавцу с друге. У *Малом сџираницу* дејствовање злих сила почиње оног тренутка кад се укрсте путеви сеоског лекара Фарадеја и локалне племићке породице – као и гувернанта из *Окреишаја завршиња*, која удави свог штићеника (несрећним случајем или у наступу махнитости – текст обе интерпретације

подржава у једнакој мери), Фарадеј ће нехотице и посредно убрзати финансијско пропадање породице Ерс, бити неми сведок болести, лудила и смрти њених чланова. Трагичном крају породице лекар ће допринети на најпарадоксалнији начин: тиме што их лечи, брине о њима, помаже им у свакодневним пословима, подређујући своје потребе и обавезе њиховим. Фарадеј је глас разума који уноси недоумице и неред; његова брига за породицу, прећутно помирену са присуством духа умрле кћери, покреће нове проблеме уместо да решава постојеће. Сам Фарадеј је због своје моралне чистоте и осећања одговорности додатно амбивалентна фигура: сувише поштен да би био ловац на мираз, сувише циничан да би се дружио са Ерсовима зарад пуког престижа, лекар ипак пристаје на класно и статусно недефинисан положај у породици – да буде више од слуге, а мање од пријатеља.

Фарадејева фасцинација потамнелим сјајем велелепне куће и пореклом Ерсових подстакнуће исхитрену веридбу са госпођицом Керолајн колико и притајена потреба да јасно одреди положај у њиховом дому. Ни љубав, ни дужност нису довољно јаки да наведу Керолајн на тај брак, а и сам Фарадеј – човек чије се лично име ниједног тренутка не помиње у роману! – као да је више заљубљен у идеју брачне везе него у своју вереницу. У завршници *Малоџ штранца* чини се да је Фарадеј коначно пристао на дужност слуге, и на регресију у предратне класне оквире: и после физичког нестанка породице он опсесивно брине о кући и имању, и кад кућа остане потпуно празна он је редовно обилази. То све указује да је Фарадејева нарација, као и гувернантина, вођена снажном потребом рационализације, тим снажнијом што приповедач јасније осећа опасност од менталног слома и ишчезнућа рационалног, емпиријског света. Међутим, док је гувернантина невероватна прича о лудилу и халуцинацији посредована уз помоћ наративног оквира да би се тако учинила веродостојном (да подсетимо, њену повест чита њен некадашњи штићеник Даглас малој групи пријатеља у којој је и неименовани приповедач у првом лицу чијим безинтересним посредовањем пратимо догађаје), Фарадеј је у роману Вотерсове једини посредник и једини сведок – једини бранилац емпиријске истине.

Шошана Фелман је у чувеном есеју „Окретање завртња интерпретације“ (*Turning the Screw of Interpretation*, 1977) *Окретај завртња* сагледавала као мистерију писама и духова, и као текст који деконструира поларитете добротинитеља и злочинца, починиоца и трагаоца. Њено се тумачење са равни психолошког и

егзистенцијалног пребацује на раван текста и опирања тумачењу које текст пружа. Духови Питера Квинта и његове љубавнице једини су вид отеловљења немогуће љубави, тачније немогућих љубави: љубави између духова и деце, гувернанте и господара, гувернанте и деце – све те односе карактерише недоступност, немогућност поседовања. Тема „хомосексуалне панике“ такође је присутна у односу малог Мајлса према Квинту, у мистериозном и необјашњеном избацавању Мајлса из школе, а загрљај који ће угушити Мајлса заправо је загрљај мајке која спречава сина да следи импулс своје хомеротске жеље. У роману *Мали странцац* тему хомосексуалне панике имплицира неистражен однос трауматизованог ратног инвалида Ерса Родерика према доктору Фарадеју: слање Родерика у санаторијум изговор је да се он уклони од дејства зле силе – а савим је могуће да је заправо склоњен од хомосексуалне жудње породичног лекара који жели да психијатријским вештачењем подупре своју рационалну верзију реалности. Под неразјашњеним утицајем „малог странца“ Родерикова мати и сестра умиру, али он остаје у животу, заточен у психијатријској установи; а његова верзија необјашњивих догађаја тако је маргинализована и обеснажена.

Немогућа љубав и класне препреке карактеришу пети роман Саре Вотерс колико и теме натприродних појава и латентне хомосексуалности. Ауторка је у претходним делима дотицала теме спиритизма и психолошке манипулације (у роману *Сродне душе* (Affinity, 1999), другом делу такозване „викторијанске трилогије“), социопатолошке опсервације (у роману *Цејаров* (Fingersmith, 2002), али и на више начина у осталим делима) и мотив истополне љубави. *Мали странцац* је приповест сеоског лекара у Ворикширу, доктора Фарадеја, смештена у годину 1947; наративним текстом о послератној Енглеској доминира велелепна али оронула џорџијанска кућа која у лекару потеклом из радничке породице изазива противречна осећања. Хандредс Хол лагано пропада због беспарице својих станара, породице Ерс, који немају новца ни могућности за одржавање огромне куће и које је задесила судбина већине припадника локалног племства у то време. Из такве почетне ситуације произлазе даљи проблеми који откривају како се незавидни положај породице, узрокован ратом и беспарицом, може додатно усложњавати кад с муком одржавану животну рутину замени појмовни и психолошки хаос.

Вотерсова повезује тему послератне немаштине, депресије и класног реформирања британског друштва са мотивима духова, измењене перцепције и лудила. Тиме постиже да фантастични

мотиви од сензационалистичке мистерије прерасту у лакмус социјалне и психолошке опсервације, а да тема друштвених промена добије претећи, метафизички аспект какав раније није имала. Као и у њеном претходном роману, *Ноћна слиража*, који се бавио периодом од 1941. до 1948. „ходом рака“, идући уназад од мирнодопске апатије до почетка ноћних бомбардовања Лондона, ауторка у лаганом приповедном темпу представља послератно време као доба илузорног мира: мир носи своје претње, бриге и муке – ако је за јунакиње *Ноћне слираже* крај рата углавном сигнал да је прошло време не само велике опасности него и велике одговорности која је њиховом животу давала важност и смисао, послератно време породици Ерс доноси борбу са сиромаштвом, ратним ранама и посттрауматским стресом, али и са неочекиваном наднаравном силом која угрожава њену егзистенцију баш онда кад се учинило да нови проблеми више немају одакле да дођу.

Велелепна кућа Хандредс Хол пропада у послератној немаштини, и ту пропаст Вотерсова представља веристички детаљно, са циљем да потцрта каснију езотеричну мотивацију заплета; у дом Ерсових Фарадеј ће први пут доћи као служавкин син а други пут као лекар који треба да прегледа четрнаестогодишњу Бети, једину служавку у здању које је некад опслуживала армија собарица. Бетини симптоми су лажни, али не и тескоба и паника који је раздиру због необичне атмосфере у кући... Почетак обећава језовиту причу о духовима, а на пет стотина страна језе и страха биће у обиљу: али слова која се указују на зидовима, огледала која шетају и звоно за послугу које се ноћу сабласно оглашава само су хорор-декорација повести о пропадању сеоског племства – баш као што је прави почетак романа *Први* Фарадејев долазак у кућу, када је са зида одвалио мали гипсани украс и понео га са собом. Пропаст Хандредс Хола почиње, симболично, од тог првог додира једног малог припадника ниже класе – тако здање почиње да се круни од руке једног малог странца. Рат ће пропадање само убрзати: за одржавање грандиозног а нефункционалног здања истопљени породични иметак је недовољан, а Ерсови не успевају да се прилагоде новој социјалној експанзији, послератној оскудици, редефиницији класних односа. Имање се распарчава и земља продаје, парцела по парцела, да би надомак Хандредс Хола никла стамбена насеља за раднике: ћерка и син госпође Ерс раде напорне физичке послове да би одржали кућу и имање док њихова мати огрнута индијским шаловима разгледа умољчане књиге и плесњиве фотографије. Породицу уништава „мали странац“, кућни дух у чије постојање трезвени Фарадеј не

жели да поверује – јер тај анђеол уништења помало је и он сам, син бакалина и служавке који се примакао ископнелом богатству и потамнелој слави само захваљујући послератном превредновању вредности.

Натприродно се, учи нас теорија, објашњава једноставно; али једноставно објашњење никад није и вероватно, утемељено у логици и законима природе. Једно од најједноставнијих објашњења натприродног јесте психолошки поремећај, тим више што је ментално стање приповедача увек један од облика било легитимизовања приповедања, било његове делегитимизације. Поузданост перцепције наратора неретко се у историји књижевности верификује и родним критеријумима. У оба анализирана случаја, имамо примере такозване „патријархалне нарације“, али и установљену битну разлику: док је доктор Фарадеј сурогат оца породице и, следствено томе, онај чија се верзија догађаја легитимизује тако што се читаоцу износи непосредно, неименована гувернанта у *Окреџају завршња* је делегитимизирана јер њену причу прича њен штићеник, те тако исповест женског викторијанског субјекта посредује мушки приповедни ауторитет. Ауторитет приповедачице је у викторијанској култури проблематичан, као и женска жеља, симболични означитељ субјективности који је чини опасном и загонетном у исти мах. Улога гувернанте као сурогат-мајке и амбивалентне „чисте жене“ (она брине о породици али истовремено представља и сексуални изазов њеној хармоничности) оспорава нарацију колико и мотивацију јунакиње. *Окреџај завршња* је, тако, недовршена прича о викторијанском субјективитету и психолошкој слици нестабилне личности мучене неуротичним конфликтима и растрзане између унутрашњих моралних императива и спољашњих притисака. Превредновање моралних вредности и наративних прерогатива у *Малом сџранцу* мушки глас ставља у позицију очинског ауторитета чији се рачио доводи у питање понављаним женским причама о духовима. Ауторитет нарације и борба за легитимитет визије питања су која ће се у анализи романа увек изнова актуелизовати.

Литература

1. Beidler, Peter (ur), *The Turn of the Screw*, Bedford Books of St. Martin's Press, Boston, New York, 1995.
2. Felman, Shoshana, *Writing and Madness*, „Henry James: Madness and the Risks of Practice (Turning the Screw of Interpretation)“, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1985.

3. Jones, Alexander E, „Point of View in *The Turn of the Screw*“, *PMLA*, March 1959, vol. LXXIV, no 1.
4. Todorov, Cvetan, *Uvod u fantastičnu književnost*, Rad, Beograd, 1987.
5. Waters, Sarah, *The Little Stranger*, London, Virago Press, 2009.

Vladislava Gordić-Petković

MADNESS AND THE ALTERNATIVE NARRATIVES

Summary

The paper focuses upon the motive of madness, seen as a touchstone for the narrator's reliability in the novels *The Turn of the Screw* by Henry James and *The Little Stranger* by Sarah Waters. The supernatural serves as the criterion of the characters' mental instability, since the Freudian criticism has for decades presented the visions, apparitions and other supernatural phenomena as symptoms of a deeper psychological disorder. However, the recently published *The Little Stranger* by Sarah Waters offers the supernatural as a new strategy of reading class and inscribing class differences into the postwar Britain.